

УДК: 82(575.2)

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-110-117

Мырзатаева Б.

филол. илим. канд., доц. м.а.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

bakytsultan@mail.ru

Мырзатаева Б.

канд. филол. наук, и.о. доц.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

bakytsultan@mail.ru

Myrzataeva B.

Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

bakytsultan@mail.ru

**КЫРГЫЗДЫН САЛТТУУ УБАКЫТ ЭСЕПТӨӨСҮ
(Ч. АЙТМАТОВДУН «ЖАМИЙЛЯ» ПОВЕСТИНИН МИСАЛЫНДА)**

**КЫРГЫЗСКОЕ ТРАДИЦИОННОЕ ИСЧИСЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ
(НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ Ч. АЙТМАТОВА «ДЖАМИЛЯ»)**

**KYRGYZ TRADITIONAL CALCULUS OF TIME
(ON THE EXAMPLE OF THE STORY BY Ch. AITMATOV «JAMILA»)**

Аннотация: Ч. Айтматовдун «Жамийладин» повестинде кыргыздын салттуу эсепке алуу жана убакытты эсептөө формаларына түздөн-түз көрсөтмөлөр камтылбагандыгына карабастан, повестте окуялар өткөнгө таянуу менен, бирок «асманды жана жаратылышты эсептөө» сыяктуу түшүнүк колдонулган салттуу кыргыз элдик календарында («саресепчилик») кабыл алынгандай жазылган. Макалада кыргыз салттык эсепке алуу жана убакытты эсептөөгө тиешелүү сөздөргө жана түшүнүктөргө байланыштуу аалам түзүү, ой жүгүртүү, жаратылыш, адам сыяктуу категорияларды колдонуу мисалдары келтирилген.

Негизги сөздөр: календарь, Ай календары, жылдык календарь, аалам, асман, жаратылыш, аба ырайы.

Аннотация: Несмотря на то, что в повести Ч. Айтматова «Джамиля» не содержится прямых указаний на традиционные кыргызские формы учета и исчисления времени, в повести события фиксируются с опорой на прошлое, но таким образом, как это было принято в традиционном народном кыргызском календаре («саресепчилик»), в котором использовалось такое понятие, как «исчисление неба и природы». В статье приводятся примеры использования в повести таких категорий, как мироздание, созерцание, природа, человека в связи со словами и понятиями, относящимися к кыргызскому традиционному учету и исчислению времени.

Ключевые слова: календарь, лунный календарь, годовой календарь, мироздание, небо, природа, погода.

Annotation: Despite the fact that in the story of Ch. Aitmatov's «Jamil» does not contain direct references to traditional Kyrgyz forms of accounting and calculating time, in the story events are recorded based on the past, but in a way that was accepted in the traditional Kyrgyz folk calendar («saresepchilik»), in which such a concept as «the calculation of heaven and nature» was used. The article provides examples of the use in the story of such categories as the universe, contemplation,

nature, man in connection with words and concepts related to the Kyrgyz traditional accounting and time calculation.

Keywords: calendar, lunar calendar, annual calendar, universe, sky, nature, weather.

Кыргыз салт-санаасынын салаасында салмактуу орунду саресепчилик салты ээлей тургандыгын Ч. Айтматовдун «Жамийла» повести аркылуу аныктап берүү бул макаланын негизги милдети болду. Чыгармадагы окуяларда аталган салттын ар кандай түрлөрү кездешкендиктен алар белгилүү бир иретке салынып, тизмектелип, мисалдар менен далилденди.

Кыргыздар табияттык кубулуштар, асман заттарынын аракеттери аркылуу «үч чакты» эсептеп чыгууну «саресепчилик» деп атаган. Демек, өткөн чак, учур чак жана келер чакты туюнтуучу убакыт бирдиктерин, атап айтканда, күн санак, ай санак, жыл санак менен мезгил, сааттарын эсептеп, табият кубулуштарына саресеп салып, жоромол айткан акылмандар саресепчи болгон.

«Жамийла» повестинде кыргыз саресепчилиги түз айтылган эмес, бирок кыргыз саресепчилик ыкмалары аркылуу анда болгон окуялар кайсы жылы, кайсы айда, кайсы күндө болгонун эсептеп чыгуунун белгилери көрсөтүлгөн, ал тургай, кээ бир аба-ырайындагы өзгөрүштөрдү, мезгилдерди, маалдарды кыргыз саресепчилигиндеги салттуу аталыштар менен түз колдонгон. Айрыкча, күн-түндүн маалдарын (сааттарын) белгилөөсү, айлардагы маал, мезгил белгилерин, жылдын төрт мезгилиндеги белгилер кыргыз саресепчилик салты боюнча баяндалган. Ушул жерде атайын бөлүп айта турган нерсе, «Жамийла» повестинде Ч. Айтматов убакыт, мезгилди адамдардын ички дүйнөсүн туюнтуу менен айкалыштыра карап бир «күн-түндүн» (сутканын) маалдары адам көңүл, маанайына кандайча таасир көрсөтөрүн, кайсыл айда адамдардын ички дүйнөсү ийип тураарын, кайсы айлар, адамдар ойлогон ойлорун, максаттарын жыйынтыктоочу айлар экенине өзгөчө маани берген. Демек, саресепчилик кыргыздардын жашоо психологиясына ылайыкташкан үчүн, күн санак, ай санак, жыл санакты автор чыгармада кыргыз саресепчилигинин өзгөчөлүгү катары эсепке алып колдонгон.

1) Күн санак. Кыргыздын салттуу күн саресепчилигинде (күн календарында) «күн-түндү» (сутканы) негизинен чоң убакытка «күндүз» жана «түнкүсүн» деген эки убакытка бөлгөн. Ал эки чоң убакыт өз ичинен «саар, түш, кеч, түн» деген төрт убакыт маалы менен аталып, алардын да убакыт маалы айрым белгиленип, жер шарынын күндү айлануу жүрүшүндөгү өз огунда (турумунда) бир айланып чыккан ар бир убакытты (24 сааттык маалды) өз атоосу менен атап, убакытты эсептеген. Алып айтсак, «саар же эрте менен» деген убакыт маалы: «таңга маал, таң каракчысы («эре-сере» деп да аталат), таң бүрүүлү, таң кылайышы, таң кулан өөк болгону, таң аппак атуусу деген маалдарга бөлүп белгилеген; Автор «түш» деген убакыт маалын түштөн мурда жана түштөн кийин деген эки бөлүк боюнча эсептеп, түштөн мурдагысын күндүн тийиш маалына карай: күндүн мурду чыкканда, күн тоонун капталына түшкөндө, күн сайга түшкөндө, күн текши тийгенде деп маалдарга бөлүп айткан; «түш» маалынын: козу түш, жалган түш, чак түш, түш оогондо, бешимде деген убакыттарга бөлгөн; «Кеч, кеч курун» аталган убакыт маалын: күүгүм, бүрүүл, көз байланган (иңир), караңгы түшкөндө деген убакыттарга бөлгөн; ал эми «түндү»: түн кирген кез, түн ортосу, таң атарга жакын деген да, ушул эле түндү асмандагы жылдыздардын көрүнүшүнө карай, чолпон жылдыз көрүнгөндө, сары жылдыз көрүнгөндө, жылдыз текши чыкканда, жылдыз такта болгондо, тараза жылдыз батканда, үркөр олтурганда деген убакыттар менен белгилеген. Ал тургай, түндү элдин турмуш адатына карай: эл жатаар маал, оор жатаар маал, эл бүт уйкудагы кез деген аталыштар, убакыт бирдиктери менен эсептеген.

Ч. Айтматов «Жамийлада» убакыттын жүрүшүн окуянын өнүгүшүнө тыгыз айкалыштырып, кайсыл жылы, кайсыл айда, ал тургай кайсыл күнү, ал күндүн кайсыл маалында кандай иштер болду дегенди абдан так сүрөттөгөн. Ошол сүрөттөөлөрү бүт

кыргыз саресепчилигинин жөрөлгөлүү эсептик сөздөрү менен атагандыктан, окуядагы убакыт, маалдарды жеңил эсептеп чыгууга болот. Анын себеби, кыргыз саресепчилиги (календарчылыгы) асман заттарынын аракетин, алардын аракеттеринен болгон табияттын өзгөрүштөрүнө карай санакты алып баруу өзгөчөлүгүнө ээ.

Ал эми кыргыз саресепчилик (календарчылык) ыкмасы менен «Жамийладагы» окуянын болгон убактысын жоруганда, окуя 1944-жылы баш оона (июль) айынын 15 караңгысында (чамасы июлдун 20-күндөрү), «саратан талаа ороктун кызуусунан өрттөнүп турган күндөрдүн биринде» [1, 62-б.] башталып, тогуздун айынын 17 тогоолунда (сентябрдын 20-күндөрү) Данияр менен Жамийланын кеткен күнүнө чейинки эки ай аралыгындагы окуя болгон деп айтууга болот. Ушул эки айлык убакытты асмандагы ай, жылдыздардын көрүнүшү, тоо-таш, өсүмдүктөрдүн өңү-түсү, өсүүсү, күбүлүүсү сыяктуулар менен өз мезгилин так сүрөттөп, күндөлүк жазгандай, күн санак, ай санак жана жыл санак эсебин шыдыр, таамай баяндалган. Алардын берилишин көрсөк:

«Жамийлада» күн санактын күн-түн маалдарынан: **Таң:** куланөөк таң, таң кызуу атып, таң таза атып, эртең менен, күн чыкпай, күндүн мурду кылтыйып, кыраркадан кылтыйып келе жаткан күндү, күн чыга; **Түш:** күн өйдөлөп, түш оой, кеч бешим, күн батуу, жылт этип күндүн чети жашынды; **Кеч:** кечинде, кечке жуук, кеч кирейин деп калган, күүгүм, күүгүм түштү, каш карайганда, караңгы кирген; **Түн:** караңгы түн, түн кирип калган кез, түнкүсүн, жылдыздар толгондо; **Үч чак:** эртеден бери, кечкече, ушул күндөн; эртеси күнү, ал күнү; ошол түнү, ошол күнкү түн, өткөн түнү» дегендерди колдонгон. Бул маалдар кыргыздын күн-түн саресепчилиги боюнча, мерчемдүү убакытты белгилей турган, азыркы айтылышы боюнча, сааттык убакыт бирдиктери болуп, кайсыл бир иштин бир күн-түн ичинде кайсы маалда (саатта) бүткөнүн, бүтөрүн туюнтуп берет.

Таң. Кыргыз күн санагында, саар маалдарынын башкы маалы болуп эсептелет. «Саар» маалдары күн санак эсепчилигиндеги «күн- түн», 24 сааттык убакыттын баш маалы, сааркы убакыттар: таң карачкысы саат 04.00, таң бүрүүлү саат 04.30, таң кылаюусу саат 05.00, таң кулан өөк болгону саат 05.30, таң аппак атканы саат 06.00, күн тоонун башын чалган убакыт 06.30, күн тоо капталына түшкөн убакыт саат 07.00, күн сайга түшкөн убакыт саат 07.30, күн текши тийген убакыт саат 08.00.

«Жамийлада» сааркы маалдардын берилишин чыгарманын өзүндөгү сүйлөмдөрдөн мисалга көрсөтсөк (эскертүү: мисалдар «Жамийла» повестинен, «Шам» басмасы, 1999-жылдагы басылышынан алынды, төмөндө ар бир сүйлөм сонундагы кашаада көрсөтүлгөн сан, ошол китептин бети):

«**Тандан** намазын окуп устаканасына кетет да, күн бата келет» [1, 63-б.] «Азыр да ошол эгин майданында орокчулар **куланөөк тандан** караңгы түнгө чейин» (81. «Эртеси күнү ойгонгонумда, **таң кызуу атып** калган экен, ушул **таң** кандай таза болсо, менин да көңүлүм ушундай ачылып, жүрөгүм кубанычка толуп, алда кандай жакшылыктын келерин күткөнсүп туйлады» (104). «**Эртең менен** кырмандан жөнөгөндөн тартып» [1, 93-б.]. «**Эртең мененки** шүүдүрүм, муздак беде, туурулган балтырларымды тызылдатып, шыйрактарга чапкылады» [1, 104-б.]. «Эртеси **күн чыкпай**, Данияр экөөбүз аттарды кырманга алып келдик» [1, 78-б.]. «**Күндүн мурду кылтыйып** жаңы көрүнөрүндө» [1, 93-б.]. «**Кыраркадан кылтыйып келе жаткан күндү** тосуп алчудай кубанычтуу кыткылыктай» [1, 104-б.] «Ушинтип, **күн чыга** кырмандан жол тарттык» [1, 83-б.]

Бул мисалдардан адамдардын кыймылы, эмгеги сааркы маалдардан башталганын, болгондо да «Жамийладагы» окуяга байланыштуу «кырмандан- станцияга» араба менен эгин ташуу учурунда, күнүгө кайсыл маалда жолго чыгары белгилүү болуп, кырмандан жөнөөр маалы ар дайым «күн чыга» убактысында экен, бул кыргыздын күн санак маалын азыркы сааттык маалга тогоштурганда, күн тоонун башын чалган убакыт 6.30 болорун болжолдосо болот. Ушундай эсептегенде, алардын «кырмандан-станцияга» араба менен барып-келүүсүнө

кеткен убакыт, баскан жол аралыгын эсептеп, окуяга байланыштуу ошол үч арабакечтин өз кезинде, бир күн-түндөгү (суткадагы) эмгектенген убактын билгенге болот.

Түш. Бул убакыт кыргыз «күн-түн» (сутка) эсепчилигинин экинчи убактысы болуп, күн тегиз тийгенден күн олтурганга чейинки убакытты көрсөтөт. Түш жалпысынан түштөн мурда жана түштөн кийин деген эки жалпылама убакытка бөлүнөт. Түштөн мурдагы убакыт: козу түш маалында күн буйла бою көтөрүлгөн болот (саат 09.00). Жалган түш маалында күн көтөрмө бою көтөрүлгөн кези (саат 11.00), Чак түш маалында күн аркан бою көтөрүлүп, күн как төбөгө жеткен кез (саат 12.00). Түштөн кийинки убакыт: түш оогон кез (саат 03.00), ал күн төбөдөн чылбыр бою ооп бараткан кез болот. Эрте бешим (саат 04.00), бул күн көтөрмө бою ооп кеткен кез болот. Кеч бешим (саат 05.00), бул күн олтурууга аркан бою калган кез болот. Күн кылкылдап калган кез (саат 06.00), күндүн илеби батыш тоого (батыш көк жээкке) тийген кезге туура келет. Күн отурган маал (саат 07.00).

«Жамийлада» түшкү маалдардын берилишин чыгарманын өзүндөгү сүйлөмдөрдөн мисалга көрсөтсөк: «Күн өйдөлөп, талаа ысыган сайын [1, 80-б.] . «Мына ушинтип биз күнүн барып келип, эгин тартып жүрдүк. Айылдан эртең менен чыгып, станцияга түш оой барабыз» [1, 80-б.]. «Кеч бешимде акыркы арабага чөп басып жатып» [1, 70-б.]. «Тигине жылт этип күндүн чети жашынды» [1, 109-б.]. «Күндүн таптаза батышын көрүп көңүлү ачылдыбы» [1, 71-б.].

Бул түшкү маалдарды айткан сүйлөмдөрдөн күндүн көтөрүлүшү, олтурушу сыяктууларды кыргыз эсепчилик салты боюнча баяндаган. «Жамийлада» түшкү маалдын берилиши, көбүнчө, «кырмандан-станцияга» араба менен баруу маалы болуп, «эртең менен чыгып, станцияга түш оой барабыз» деп айтылган. Аны азыркы убакытка жорусак, эрте менен саат 06.30 да жолго чыгып, саат 03.00тө станцияга жеткенин эсептегенде, барар жолго 7-8 саат чамасындагы убакыт кетерин, жүк баскан араба бир саатына 5 километр жүргөндө, эгин ташуучу аралык 35-40 километр болорун болжолдоого болот.

Кеч. Кыргыз саресепчилги боюнча, күн олтургандан түн киргенге чейинки убакытты көрсөтөт. Эл ичинде «кечиндеси, кечкурун» деген маанилеш айтылыштары менен аталат. Кеч «күн-түн» (сутка) эсебинде күндүздүн эң соңгу маалы эсептелет. Кеч убакыт бирдиги өз ичинен: күүгүм маал (саат 07.30), бүрүүл маал, көз байланган маал (саат 08.30), каш карайган маал, караңгы түшкөн маал (саат 09.30) деген маалдарга бөлүнгөн.

«Жамийлада» кечки маалдардын берилишин чыгарманын өзүндөгү сүйлөмдөрдөн мисал көрсөтсөк: «Ал эми **кечинде**, капчыгай менен араба айдап бара жатканыбызда, мен башка бир укмуштуу дүйнөгө көчүп кеткендей болчумун» [1, 93-б.]. «Азыр **кечке жуук** какшыган жер бетин туздуу шор каптады» [1, 109-б.]. «**Кеч кирейин** деп калган, бир убакытта башымды өйдө көтөрүп, наркы өйүзгө суу кечип өткөн эки кишини кокус көрө калдым» [1, 114-б.]. «**Кечке жуук, иңир чалышта** аттарды коштоодон чыгарып» [1, 75-б.]. «**Жерге күүгүм** чакырып, асмандагы борпоң булутчаларды кызыл сур түскө боёп, талыкшып албырган күндү» [1, 70-б.] .»Жерге күүгүм түштү, айлана бат эле караңгылай баштады» [1, 114-б.] . «Ошонун эртесинде күндөгүдөй станцияга келип, **каш карайганда** кайра айылга жол тарттык» [1, 88-б.]. «Кырманга **каш карайганда** жеттим. Кырман тынч, үлп эткен шамал жок» [1, 110-б.]»**Караңгы киргенче** ошол жерде олтурат» [1, 75-б.].

«Жамийлада» кечке маалдардын көрсөтүлүшү, көбүнчө, окуядагы арабакечтердин «станциядан» айылга (кырманга) кайтып келген маалдар болгон. Аны азыркы саатка жорусак, күнүгө кечиндеси саат 07.30-09.30 аралыгында кайтып келген учуру баяндалган.

Түн. Кыргыз саресепчилигинде, «күн-түн» (сутка) аталган бир убакыт бирдигинин бир бөлүгү түн болуп, караңгы кезди көрсөткөн. Түн кирген кез (саат 10.00), түн ортосу (саат 12.00), таң атарга жакын (саат 03.00) деген убакыт белгилерине бөлүнгөн. Түндү асмандагы жылдыздардын көрүнүшүнө карай, чолпон жылдыз көрүнгөндө, сары жылдыз көрүнгөндө, жылдыз текши чыкканда, жылдыз такта болгондо, тараза жылдыз батканда, үркөр

олтурганда деген маалдар менен белгилеген. Түндү элдин турмуш адатына карай: эл жатаар маал, оор жатаар маал, эл бүт уйкудагы кез деген аталыштар менен атаган.

«Жамийлада» түнкү маалдардын берилишин чыгарманын өзүндөгү сүйлөмдөрдөн мисал көрсөтсөк: «Чиркин, ошол күнкү түн бөтөнчө жаратылгансып, эң эле көрктүү болду» [1, 88-б.] . «Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн!» [1, 88-б.] . «**Жылдыздар ушинтип толгондо**, биз капчыгай аралап келе жатканбыз» [1, 88-б.]. «Чалкыган август түнү аны тыңшап, обонго арбалгандай терең тынчтыкта уюп магдырады» [1, 92-б.]. «**Түнкүсүн** айылга кайтып бара жатып, Данияр обон салганда» (98). «Ал күнү биз адаттагыдай станциядан чыгып, айылга кайтып бара жаткан элек. Асманда **жылдыздар төгүлүп, түн кирип калган кез**» [1, 101-б.] «Данияр ошол түнү аттарды жайытка өзү алып барып тушаптыр» [1, 103-б.] «**Түн** эки жакка сүрүлүп, өзөнгө жарык төгүлүп, талаанын гүлдөгөн бети ачылгандай, ушул кең талаанын ортосунан мен сүйүшкөн эки жашты көрдүм» [1, 101-б.]. «Жамийла **өткөн түнү** уктабаса керек, көздөрү шишип, жаагы ичине тартылып, кабагы бүркөлүп ачылбады» [1, 104-б.]

«Жамийлада» түнкү маалдардын берилиши, кейипкерлердин түнкү маанайын, көңүлүн, бүткүл эле ички дүйнөсүн ачуу, дилин чечүү, ички дүйнөсүн кабылдоо маалдары болгон. «Жамийладагы» окуянын түйүнү, өзөгү «обон» ушул түнкү маалда чыккан. Демейдеги кыргыз турмушунда да «Манас» баштаган чоң жомоктор жана жөө жомоктор бүт эле түндөсү айтылып, түндөсү тыңшалып келген, залкар күүлөр (обондор) түндөсү көкөлөгөн. Ч. Айтматов кыргыздын ошол салтын кууган өңдүү көрүнөт. Ушундан көрүнгөнү, адамдын бир күн-түн ичиндеги ар кайсы маалдардагы көңүл жайы ар башка боло турган болумушту Ч. Айтматов атайлап эске алган. Эгерде ар кандай бош учурлар болсо да ички дүйнөнү чечүүнү күндүзгүгө, эрте мененкиге коймок эмес, себеби түнкү көрүнүш адамдын ички дүйнөсүн ачууга жаралгандай касиетке ээ экенин, Ч. Айтматов адамдын ички дүйнөсүн табияттын сырткы көрүнүшүнө бой теңештирип, адам менен жаратылыштын шайкештик мыйзамына салып, биринчи «Обонду»: «*Чиркин, ошол күнкү түн бөтөнчө жаратылгансып, эң эле көрктүү болду*» [1, 88-б.] деген толгон ай түнгө коюп, ички дүйнөсүн төккөндү, ички дүйнөсүн толтургандарды табият менен шайкештирип баяндаганы онунан чыккан.

2) Ай санак. Кыргыздын ай санагы, биринчиден, айдын көрүнүш өзгөрүштөрүнө карай эсептелсе, экинчиден, күндүн өз жолунда (эклиптикасында) жылуу аракетине карай ай эсебин санаган. Атап айтканда, бир жылды 12 ай курайт, ай туулган күнүнөн кийинки айдын туулган күнүнө чейинки аралыкты бир ай, 30-31 күн деген санак боюнча эсептеген. Бир ай ичиндеги аба-ырайындагы өзгөрүштөрдү, айлардагы маал жана мезгилдерди күн аракетине, атап айтканда, күн ак боз үйдүн чамгарагынан түшкөн ордуна карай белгилеген. Айдын асмандан көрүнгөн абалына (фазасына) карай бир айдын он беши жарык, он беши караңгы деген эки маалга бөлүнгөн. Айдын көрүнүшү 15 жаңысында тегеректелип толгон ай болгон. Бир айдын белгилүү күнү бир жолудан үркөр менен айдын тогошуусу болуп, ал айдын тогоолу аталган. Ар бир айдын тогоолунда аба-ырайында өзгөрүү болгон.

«Жамийлада» ай санактын колдонушун көрсөк, окуянын (сюжеттин) башталышы теке (июль) айынын соңу экени, ал окуянын түйүнү аяк оона (август) айын толук камтыганы, тогуздун айынын (сентябрдын) ортосунда окуя аяктаганы көрүнгөн. Мында ай эсебинде үч ай аталганы менен, иш жүзүндө Данияр менен Жамийланын кетишине так 50 күн убакыт кеткен. Бул эсепти чыгармада сүрөттөгөн баяндар негизинде, кыргыздын саресепчилик ыкмасы менен эсептеп чыкканга болот. Көрсө, «Жамийладагы» окуянын баяндалышында шүүдүрүм, тамыз, саратан деген кыргыз ай санагындагы маалдар аталган, ушул маалдардын неченчи айдын неченчи күндөрү боло тургандыгы боюнча боюнча санак кыргыз саресепчилик салтында так күрсөтүлгөн. Атап айтканда, «Жамийла» окуясы баш оона айында (июлда) башталды дегенибиз, «*Аттар баятан шүүдүрүм чөпкө тоюп, азыр кез-кез бышкырынып, тек гана магдырашат*» [1, 76-б.] деген сүрөттөдөгү «шүүдүрүм» деген сөз бир маалдын эсебин көрсөтүп турат. Кыргыз эсепчилиги боюнча ар жылы чөпкө шүүдүрүм

түшүү мезгили теке айынын 20 жаңысында (июндун 26-күндөрү) «үркөр чыккан» убакта болот. Үркөр чыкты дегени, кулжа айынын беш жаңысында (майдын 10-күндөрү) «үркөр олтурду» болуп, асмандан үркөр жылдыздар тобу көрүнбөй калат. Ошондон 40 күндөн кийин үркөр кайрадан көрүнөрүн айткан. Үркөр чыкканда жерге суу катуу сиңет. Үйдүн ичи салкын, ал тургай муздак болот. Жер асты ысыйт. Чөп күн санап өсөт. Айрандын уюткусу үстүнө чыгат. Аба үп болот. Түндүктөн түшкөн күн отту (коломтону) кечип өтөт. Ушул белгилер үркөр чыгыптыр жана тамыз жерге түшүптүр, малды ысык урбасын, салкынга багалы деген маал болот, бул маал баш оонанын (июлдун) тамыз маалы болот. Үркөр чыкканда эрте менен өскөн чөптүн үстүнө мончоктоп суу кармап калат, ал сууну «шүүдүрүм түштү» дейт. Чөптү аралай басканда шүүдүрүм суусу бутту, багелекти суу кылат.

«Жамийлада» шүүдүрүм боюнча, төрт жолу баяндалып, окуянын болуп жаткан учуру шүүдүрүм түшкөн маал экенини туюнткан. Аны чыгарманын өзүнөн окусак: «*Аттар баятан шүүдүрүм чөпкө тоюп, азыр кез-кез бышкырынып, тек гана магдырашат*»; «*Эртең мененки шүүдүрүм жашыл бедени...*»; «*Эртең мененки шүүдүрүм, муздак беде, туурулган балтырларымды тызылдатып, шыйрактарга чапкылады*»; «*Жылаңайлак, жылаңбаш шүүдүрүм беде менен сайдагы тушалган аттарды көздөй чуркаганымда, жүрөгүмдө күү чалып угулгандай*» деген сүйлөмдөрдө баяндалган, ал шүүдүрүм 50 күн убакыт жатат экен, атап айтканда, теке айынын 20 жаңысында (июндун 26-күндөрү) шүүдүрүм түшүп, аяк оонанын (августтун) үч төрт жаңысында (9-күнү) шүүдүрүм муздап андан кийин түшпөй калат экен. Чыгармада айтылган «*Эртең мененки шүүдүрүм, муздак беде, туурулган балтырларымды тызылдатып, шыйрактарга чапкылады*» дегени шүүдүрүм аяктаган кез болот. «Жамийладагы» окуя 50 күндө аяктайт дегенибиз ушул шүүдүрүм мезгили боюнча эсептелген.

Ал эми окуя баяны сүрөттөгөн табигый көрүнүштө, кыргыз ай саресепчилигинде тамыз маалы жана саратан маалы дегендер айтылган. Бул маалдар да так ошол баш оона (июль), аяк оона (август) айларынын маалдары болуп алар аркылуу да окуянын убактын эсептеп чыгууга болот. Алып айтсак, баш оонанын бир жаңысы (5-июль) «саратан» маалы түшүп, ал он беш күн жатат. «Саратанда салкында гана сапар тарт» деген эл сөзү болуп, «саратан» маалы как жай чилдесинин тушунда болуп, катуу ысыйт. Табактагы сүтгөр ирийт. Күндө калган ачка малдын ичине ысык өтүп кетип бузулат. Илимде күн өз жолунун (орбитасынын)^о105 келип жетет. Асманда саратан тургун жылдыздар тобу көрүнөт. Ошондуктан ушул маалдын аты саратан аталып калган. Саратан маалынын колдонулушун чыгарманын өзүнөн окусак: «*Мына ушинтип саратан талаа ороктун кызуусунан өрттөнүп турган күндөрдүн биринде...*» [1, 63-б.], «*Саратан чаңкып, жер какшыган күндөр*» [1, 80-б.] «*азыр да ошол өрт алган саратан талаада алда...*» [1, 80-б.] деген баяндар айтылган. Ал эми кыргыз саресепчилигинде, саратан жана тамыз маалдары жайкы чилде мезгилине тушташ келет. «Теке тамыз» маалында, атап айтканда, теке айынын 15 караңгысында (июндун 20- күнү) «жай чилдеси» түшөт. Ушул 40 күндүк жай чилде убакты бүт «Жамийла» окуясы болгон убакыт деп кароого болот. Андан бөлөк чыгармада айтылган «ороктун кызуу мезгили» деген баяндан да кыргыз жергесинин «ороктун кызуу» мезгили кайсыл айдын неченчи күндөрү болорун так айтканга болот. Ал тургай «кырман алуу, кырман сапыруу» эмгектеринин «Жамийладагы» баяндалышына карай да окуя неченчи айда болуп жатканын боолголоого болот.

Өзгөчө көрсөтө турган нерсе, Чыңгыз Айтматов «Жамийлада» окуянын башталышы жана өнүгүшү, жыйынтык чыгарылышын ошол айлардын табигый мүнөздөрүнө туурап ачканы таасын көрүнгөн. Мисалга айтсак, окуянын башталышы жайдын толгон кези теке айы (июль) болуп, кыргызда толукшуган табият, жан жаныбардын бардыгы семирсе баштаган, өсүмдүк дүркүрөп өсө баштаган, гүл ачкан, аны Ч. Айтматов: «*Талаанын гүлдөгөн бети ачылгандай*» деген кез болот, «как төөнүн карды жарылган» деген толукшуган маалды

окуянын ачылышы, башы кылып тандаган; ал окуянын өнүгүшүн баш оона айына (июлга) жана аяк оона (август) айларына жайгаштырат, себеби бул айлардын мүнөзү кыргыз ай саресепчилигинде «аталык айлар» эсептелип, уй, топоз, бугу сыяктуу жаныбарлардын куут, жүгүрүү, көбөйтүүсү ушул айлардан башталат, эгин дан кармап бышат, чөп баш алып орумга жарайт. Ушундай «бышыкчылык айлары» деп аталган айларды Данияр менен Жамийланын окуясынын бышуу баскычына, түз айтканда, негизги кейипкерлердин ички дүйнөсүнүн жетилүүсүнө тууралаган. Ал эми, тогуздун айы (сентябрь) кырман алынган, чөп жыйналган, мал-жан семирүүсү жетилген, жыйып-терүү аяктаган убакыт болуп, «Жамийлада» да түшүм жыйноону тууралап, окуядан жыйынтык чыгарылып, Данияр менен Жамийланын кетүү корутундусун ушул айга жайгаштырган, бул жаратылыштын табияты менен адамдын табияты качан болбосун шайкеш жүрө турганын Айтматов атайын эске алган деп айтууга болот. Мисалга, Даниярдын обон салуу убакытын жаз жана кыш айларына туштап, алардын кетүү жыйынтыгын кышка койсо, адамдын, жалпы эле окурмандын табияты көтөрбөйт болчу.

3) Жыл санак. Жыл санак жашоодо, өндүрүштү маалында алып жүрүүдө, тарых билүүдө, болгондо да адамдын жашын, айбандардын жашын билүүдө жылды жылоолоп жүрүүдөгү эсепчиликке карата айтылат. Ал болсо күндүн өз жолунда бир айланып чыгуусуна кеткен убакытка каратылат. Карапайым тил менен айтканда, 365 күн бир жыл эсептелет. Ушул бир жыл 12 айга, төрт мезгилге бөлүнүп эсептелинет. Ушуларды билүү, эсептөө жыл саресепчилиги (жыл календары) деп аталган.

«Жамийлада» жылдын жай жана күз эки мезгили каражат кылынган. Окуя жай мезгилинде башталып, өнүгүп, күз мезгилинин орто ченинде жыйынтык чыккан. Бул эки мезгилдин табигый мүнөздөрү ачылып, мезгил мүнөзү адамдын ички дүйнөсү менен тыгыз байланыштуу экенин Айтматов ырастап чыккан. Ушул сөзүбүз үчүн чыгармада сүрөттөлгөн эки мезгилдин өзүн окуп көрсөк: **Жай.** *«Асмандагы жылдыздар алыста турганы менен, ар бири өңүнө чыгып, алаканга салгандай ар бири өзүнчө нур төгүп, чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш кыроо чалып, асмандын тиги каптал, бу капталына жайнап, кири жок жадырап карашат... Капчыгайга сырттан келе берген сыдырым талаанын алда кайсы жеринен бүрдөгөн эрмендин кермек-ачуу чаңын учуруп, аңызда шамалдап жаткан самандын билинер-билинес коңур жытын лепилдетип, жол катары шыралжын буруксуп, ушунун баары терге жибиген камыт-шлиянын карамай жытына аралашып, адамды эңги-деңги мас кылгансыйт» [1, 88-б.]* -деп жайдын асманы, жайдын жыты адамдардын ички дүйнөсүн дүүлүктүрүп, козгоп турганын туюнткан.

Күз. *«Аттигиниң, ошондогу күз ай! Күркүрөөнүн суусу тартылып, көк кашка болуп тунган. Суунун астында бөгөлгөн баягы казандай тааштар эми сыртка чыгып, алардын үстүндө жапжашыл, сапсары тукаба өңдүү эңгилчектер оюу жүргүзгөн. Эртең мененки үшүктө бадалдын жылаңач чыбыктары назик кызарып, жапайы терекчелер күндөн-күнгө түрдөнүп кыярууда. Жайы менен жайлоодо түтүнгө ышталган жылкычылардын үйлөрү азыр чоң сайдын буурул тарткан чабындысында тигинде-мында карайып, ак элечек, ак көйнөк кийгендей түтүндөр чамгарактап этек-жеңин чубалжытып, той тойлогон аялдардай айылма-айыл көйкөлүшөт. Тегеректе жылкы жайылып, бет-бетинче басып кеткен үйүрүн чогулта албай, тынчы кеткен айгырлар элтеңдешип азанашат,- жазга чейин эми ушунусу ушул: бээлер оңой менен үйүргө токтобойт. Тоодон түшкөн мал сары сойгок жапырып, аңыз-аңызда жүрөт. Күзгү талаанын бети изден чыбыр-ала» [1, 113-б.]* деген сүрөттөөдөн күз мезгилинин өзүн көргөндөй болот да, адамдардын бир жылдык өндүрүш түшүмдөрү, токчулук, мамырчылык маанайы билинет. Мына ушундай жыйынтыктуу күздү Айтматов чыгарманын жыйынтыгына каражат кылганы табигый шайкештикти туюнтуп турат.

«Жамийлада» окуянын жыйынтыгын күз мезгилине койду дегенибиз: Данияр менен Жамийланын махабаты жыйынтыкталып, экөө «руханий баш кошуп», айылдан кетет; Сейит өзү күсөгөн окуусуна кирет; Садык өзү айткандай «күздүн ортосунда» кайтып келет.

«Жамийлада» жыл саресепчилик боюнча мындай сүйлөмдөр колдонулган: «Тумандуу жазгы күн сыяктуу жылуу» [1, 95-б.]. «Куда кааласа, күз ортосуна карай бошоп келермин дептир» [1, 73-б.]. «Чын эле күздүн кабарчысындай болуп, нымдалган саман менен кыярган эрмендин кеч күздөгүдөй жылуу дем мурунга келип жатты» [1, 112-б.]. «Ал эми күзүндө биздин тагдырыбыз кандай болорун эмне үчүндүр ойлоботурмун» [1, 112-б.]. «Ушул күз эки жыл үзгүлтүктөн кийин, мен кайра мектепке бара баштадым» [1, 112-б.]. «Аттигиниң, ошондогу күз ай!» [1, 113-б.]. «Жайы менен жайлоодо түтүнгө ышталган жылкычылардын үйлөрү азыр чоң сайдын буурул тарткан чабындысында тигинде-мында карайып, ак элечек, ак көйнөк кийгендей түтүндөр чамгарактап этек-жеңин чубалжытып, той тойлогон аялдардай айылма-айыл көйкөлүшөт» [1, 113-б.]. «Күз ушинтип эле жакшылыгын алып туруп алган жок» [1, 113-б.]. «Күзгү талаанын бети изден чыбыр-ала» [1, 113-б.].

Дал ушул мисалдар аркылуу күн, ай, жыл санактарды жыйынтыктап жатып, автордун элдик билимдерге сугарылган бай дүйнөсүн байкай алабыз.

Дегеле, адамзат маданиятындагы саресепчиликке байланышкан улуттук түстөгү иштер ошол улуттун саресепчилик салты болуп саналган.

Пайдаланган адабияттар:

1. Айтматов Ч. Жамийла. – Б.: Шам, 1999. – 124 б.
2. “Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы: 3-том. Башкы редактору Асанов Ү. А. К 97. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2011. – 784 б.
3. Кадыров Ысмайыл. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар. – Б.: 2011. – 208 б.
4. Каада-салттар, ак баталар: «Эл адабияты» сериясынын 29-тому, «Шам», 2003.-400 б. – (“Эл адабияты”).
5. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби (Элдик салт). – Бишкек, 1993. – 222 б.
6. <https://www.sites.google.com/site/womanleadersjalalabad/pajdaluu-kenester/uluttuk-kaada-salt>
7. <https://www.super.kg/superstan/index.php?showtopic=27797&st=20>
8. <https://www.super.kg/superstan/index.php?showtopic=27797&st=20>
9. Т. Максүтов, А. Мырсабеков. Улуттук педагогиканын негиздери. Ош, 1986. 82-б.
10. <http://www.sary-kol.ru/stati/etnikalyk-kyrgyzdar/kyrgyz-elini-rp-adat-kaada-salhtary-zhana-b-g-nk-k-nd-n-zhashtary.html>
11. Алимбеков А. Кыргыз элинде тарбия салты кандай эле? //Эл агартуу. -1998, № 5- 6. - 46-52-беттер.
12. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. – Бишкек: Педагогика, 2001. - 44 б.
13. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. Биринчи бөлүк. – Бишкек, 1996. 69 б.
14. Макелек Өмүрбай. Кыргыз саресепчилиги. – Бишкек, 2021. 603 б.
15. [new.bizdin.kg / media / books / Кызыл_Кыргыз_тарыхы_2_том..pdf](https://new.bizdin.kg/media/books/Кызыл_Кыргыз_тарыхы_2_том..pdf)
<https://ky.wikipedia.org/wiki> (Кыргыз жыл эсеби)

Рецензент: филол. илим. канд., доц. Абдрасулова Ж.